

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱՔԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՈԹԵՐ)

Սարկաւագութեան երրորդ տարին, այսպէս ազատ աշխատութեանց և ուսումնասիրական զբաղանքներով անցընած, պիտի աւարտէր 1895ի Սեպտեմբերին: Ուրոշ էր որ այդ տարին Սալվերդի ուխտաւորութիւնը պիտի տեղի ունենար աննախընթաց ոպետութեամբ. այդպէս կը լինէր ընդհանրապէս այն տարիներուն, երբ Հոմախեան քաղաքակոնութեան մէջ Հայուսթեան հանդէպ փոքր Փ շատէ դէպի մեղմ փոփոխութիւն մը կը զգացուէր, ու տընտեսական յաջողութիւններ քիչ մը վեր առած կ'ըլլային ժողովուրդին բարոյականը: Այդպիսի տարի մըն էր 1895ը:

Նախորդ տարիէն, Սառնեի կոտորածին հետեւանքով Ալեքեան Պատրիարքի անկումէն յետոյ, Դիակտեմբերին պատրիարքական աթոռ ելած էր Իզմիրլեան, ժողովրդական անտահման խանդավառութեանց մէջ, Քանի մը ամիս վերջ, ազգային յոյսը իր բարձրակէտին էր հասած՝ Հայկական գաւառներու Բարենորոգութեանց Մայիսեան ծրագրին ընդունելութեամբը Սուլթանէն. ու Թուրքիոյ Հայութիւնը, առաջին օրէն սակայն հորիզոնին վրայ ծայր տուած արիւնտ ամպերը նշմարելու անկարող, անձնատուր եղած էր համայնական բանդալազմանքի: Ձերխափանի Մոյիսը, որ եղանակէն էր Պոլսահայ աւագորեարին ուխտաւորութեան, անցած էր ճոխ և արդիւնաւէտ: Շատ աւելին կը սպասուէր Աստուածածնի և Սալվերդի ուխտաւորութեանց համար, զի Արմաշու վանքը, իբրեւ ուխտատեղի և առողջ իսկ իբրեւ տեսակ մը ազգային համախմբութեանց ժամադրական՝ ասիական ցամաքազգլիին յառաջակողման վրայ բացուած այն կէտն էր, ուր շուրջ երեք դարերէ ի վեր կը դիմար բնաշխարհէն դէպի Միջերկրականի և Մարմարայի այդ եզերքները հոգած Հայութիւնը,

առ ի չգոյէ իրենց շրջանակներուն մէջ վանական մեծ կեդրոններու՝ հոն յագուրդ տարու համար ազգային բարքերուն մէջ այլ ևս տարբարացած ուխտաւորական աշխարհախոսուր հաւաքման բնազգական իդածներուն:

Այդպէս էր որ Սեպտեմբերի սկիզբէն, երբ հունձքի՝ կութիի և առետրական շարժման գործերը իրենց գրեթէ վերջակէտին յանգած կ'ըլլային, Արմաշի խեղճուկ գիւղը երեսօթիկ կ'առնէր հայկական մեծ տօնաժամառի մը, ուր իրենց գաւառի բարբառներովը, տարազներովը, կենցաղի կերպերովն ու կրօնական սովորոյթներովը կը լեցուէին՝ բացի Նիկիոմիդիոյ, Ատարազարի, Պարտիզակի, Եալովայի, Բազորու, Պոլսոյ, Ռոստոսթոյի, Ազրիանուպոլսոյ և իրենց շրջակայից և Նոյն իսկ Եգիպտոսի, այլ նաև Գոնհայի, Սիվրի-Հիսարի, Ջիւնանիոյ, Ալ-Շէհիբի, Քիօթահիոյ, Աֆ. Գաւառահարի, Էսկիզէրի, Պրէճնիկի գաւառներէն եկած հայերէն, աւելի քան երկու բիւր բազմութեամբ ժողովուրդներ:

Յայտնապէս, այդ տարիին բացառիկ այդ ոգետութիւնը աստիճան մը աւելի պիտի շեշտուէր եթէ միտաբանութեան վրայ Սալվերդացիէն առաջ աւելցուած ըլլային եւրոպայացի եօթը տարեկան պատերազմներ: Ուստի որոշուեցաւ կանխել ձեռնարկութիւնը և կատարել Յունիսին: Բայց կ'ուշանար Կեդր. Կիօն. ժողովէն այդ մասին սպասուած արտօնագիրը: Հասկցուեցաւ թէ դա մը որոշուեցուած էր ներսէն և դուստէն, քանի մը խուլ անկիւններէ, ուր սկիզբէն շատ հաշտ աչքով չէին դիտած հոգեւորականներու զարդացման գործին հետզհետէ հասունացող յաջողութիւնը: Կասկածներ սպրդեցուցան էին մութին մէջէն՝ ընծայաշուքներու ուխտին անկեղծութեանը մասին, մինչև իզմիրլեանի իսկ մտաւորութիւնը

վրդավելու աստիճան: Պէտք եղաւ հետեւաբար որ Դպրեմանքի ներքին Տեսուչը, Եւրիշ Վրդ. Դուրեան, Պոլիս մեկնի իսկոյն, անձամբ հարցը հասկնալու և հարկատու բացատրութիւնը առաւ համար: Պատուրիաքը, իր ձեռնաստուշին և ամենասիրելիին հաւաստումներովը ապահովուած, հրամայած էր ձեռնադրութիւնը, որ կուտարուեցաւ Յունիս 15ի (Հ. Տ.) Տօն Կաթուղիէի Կիրակին, Ջարխասփանի տաճարին մէջ:

Եօթնին պարագլուխն էր Յարութիւնը, որ կոչուեցաւ Բարզէն. իսկ ընկերները՝ Միւս վեց դասակիցները, որոնք կոչուեցան Պոստով, Ջաւէն, Մաշեղ, Մմարտ, Աղան և Մաշթոց: Օրմանեան, որ իրեն համար կանոն ըրած էր ազգային և երկազանի անուններով վերածայնել միշտ իր ձեռնաստուշները, նոյն առնել իբր թէ չափով մը միտ գնելով նաև անոնց անձնական ձեռքատուներուն, չենք գիտեր թէ այդ տեսակետով ապագային որչափ նուազ պատուած գտաւ ինքզինքը իր նախապագայում: Ներսէս մէջ. բայց ինչ որ առաջին օրէն ամէնուս տպաւորութիւնը եղաւ սա է թէ իր անգրանիկ աշակերտին տալով Հայ Եկեղեցայ ինքնուրուշութեան գործին մէջ ամենէն նշանակելի դեր կատարող մեր Հայրապետներէն մէկուն անունը, ոչ միայն Հանրութեան մասնաճիւղ ըրած կ'ըլլար Դպրեմանքի ոգին, այլ և ձեռնադրեալին վրայ կը ցուցնէր անոր նկարագրին ամենէն բարացուցական գիծերէն մին: Անունը չէ անշուշտ որ կը շինէ մարդը. բայց չենք կրնար չխոստովանիլ թէ պղտիկ առաւելութիւն մը չէ մարդու մը համար իր անունին շնորհքը արդարացունեն իր անձին վրայ: Ու գիտենք այսօր ամէնքս ալ թէ անկրկա մինչև վերջը ի՞նչ վայելչութիւնամբ կրեց միշտ իր անունը: Նորընծայ եօթն իրենց ձեռնադրութեանէն յետոյ տարի մը ամբողջ մնացին դեռ Արմաշ. այդ միջոցը անցուցին անոնք քաւրողական եւ ուսուցչական հրահանգութեամբ եւ զբաղան պարապումներով: Քաւրողականը շարունակութիւնն էր լոկ սարկաւապութեան շրջանին սկսուածին, ու նորընծայ Բարզէն արեգիկ կատարեց այդ մասին իր բաժինը միշտ նոյն եռանդով և աւելի հասուն փորձառութեամբ: Բայց

ուսուցչութիւնը նոր էր իրեն համար իբրեւ ասպարէզ: Ժառանգաւորաց նորակազմ կարգին դասեր պիտի տային ամէնքն ալ՝ շարաթական երկերով Ժամ: Ինքը նախընտրեց հայերէն աշխարհաբար: Այս գասը՝ իբրեւ ուսում՝ նոր էր Դպրեմանքի ծրագրին համար: Դուրեան որ սկիզբէն ինք գասաւանդած էր հայերէնը, բաւականացած էր միայն զբաւարով. աշխարհաբար կրթանքին ծառայեցնելով գրաբարէ արդի հայերէնի վերածումը, գրաւոր շարագրութիւնը և ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը միայն: Բարզէն, նոր բան մը և ինքնատիպ բան մը ըրած լինելու զազուս փարէն այդ տանին ընտուած, առաջին անգամ ինք փորձեց այդ նորութիւնը Արմաշի մէջ: Այտնանանի Գնոսկանին հետեւողութեամբ ուղեց գասապիրք մը նոյն իսկ պատրաստել այդ առթիւ. բայց չեմ կարծեր որ արդիւնքը քաջաշխարհական եղած ըլլայ գէթ իրեն համար. զի ընտրուած օրինակը առ առաւելին հայերէնին բանասիրական ճաշակը պիտի կարենար տալ տղոց՝ որոնք սակայն լեզուին գործնական վարժութեանը միայն պէտք ունէին այդ առնելու:

Աւելի արդիւնաւոր եղաւ ապահովապէս մասնակցութիւնը, զոր ան ունեցաւ այդ տարեշրջանի ընթացքին, սկսուած «Մասիս» կրօնական շաբաթաթերթին մէջ: Այդ Հանդէսը, որուն հրատարակութիւնը ըստանձնելու գեղեցիկ մտածումը ունեցան Օրմանեան և Դուրեան, Արմաշ կը խմբագրուէր և Պոլիս կը հրատարակուէր՝ հիմնադրին, Կ. Իւթիւճեանի, հսկողութեան ներքեւ, «Արեւելքի» տպարանէն. իր նպատակն էր կրօնական-ժողովրդային գրականութեան մշակումը՝ նախ, եւ յետոյ՝ նորընծայ կրթուած վարդապետներու հրապարակազարկան ասպարէզի վարժութիւնը: Երկու նպատակներուն ալ պիտի ծառայէր շատ յաջող կերպով, բայց զբաւառաբար հազիւ տասնամէկ թիւ (1896 Յունիս 1—Օգոստ. 10) կրցաւ հրատարակուիլ: Օսմանեան Դրամատան ղէպքին պատճառած սպգային չփութութեանց միջոցին հարկադրուելով դադարիլ, Օրմանեանէ և Դուրեանէ անմիջապէս վերջ, Բարզէն այդ թերթին ամենէն աշխատու գրիչը եղաւ: Այդ 11 թիւերուն մէջ 8 յօդուածներ ստորագրած է ան. վեցը (Կրօնի Բաւ

րոյականը, Գրիգորեանութեան յատկանքը, Գրիգորեանութեան Հատկութիւնը, Բնութեանը, Բնութեանը, Բնութեանը՝ քրիստոնէական տաճարում, իսկ երկուքը (Առաքելական, Թաքտը եւ Հեղինակը)՝ աստուծոյ առաջինը մանաւանդ՝ հաւատաւորի ջերմ գգնածութիւնով տողուած գրութիւններ, որոնց մէջ յղացումի մաքրութիւնը եւ գրչի խնամքը զոյգ կ'ընթանան։

Այդ միջոցին էր կարծիս նաեւ որ Պոլսոյ և արտասահմանի կարգ մը թերթերուն մէջ հրատարակեց քանի մը յոգնածներ ԲԱԿ (Բարգէն Արեւայ կ'ընչէրէն) ծածկանունով, որով պիտի ստորագրէր յետոյ, ոչ անխորհուրդ զուգահեռութեամբ մը, իր վերջին քանի մը գրութիւնները ևս, իբրեւ նախատարակուեցաւ, իբրեւ 7րդ հատոր Գրեթ. Աղանեանի հրատարակութեանց շարքին մէջ։ Ան կը բաղկանայ երեք զուխներէ։ Առաջինը, որ աշխարհագրական, բնագրական, բնակչութեան պարունակութիւն մը ունի, գրուած է Ալիշանի «Արտուան»-ի եւ Ռ. Լանդուայի «Կրիկ»։ Ծամբորդութիւններ»ուն ազդեցութեան տակ։ Երկրորդ զուխին պարունակութիւնն է բուն իսկ Հայակիւրդիան. հարեանցի բաց ճշգրիտ ակնարկներով նկատել կ'աւանջ հայ իրական պետութեան մը հաստատումն ու աճումը տարածեան մարութեանց մէջ, իբրեւ բացառիկ երեւոյթ հայկական կեանքի։ Խօսելով Հայ պետութեան և Հայ Եկեղեցւոյ յարաբերութեանց մասին՝ մատնանիւ կ'ընէ այս երկրորդին կողմէ առաջինին սիրոյն համար յօժարուած զոհողութիւնները, որոնց հետեանքով մօտ գործեցին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ մասնաւորաբար ինչ ինչ լատինական ձեւեր, ևս. կը մատնանջ, նոյն այդ ճամբուն վրայ, աւելի առաջ, Շնորհալիի օրով, զէպի Բիւզանդացիներու ձգտումներ, որոնք ձգտողեան ի վերջոյ. և յետոյ Գրիգոր Տղայի օրով՝ նոյն ձգտումին վերադարձը զէպի լատինները, որ նոյնպէս իր ծագումին մէջ իսկ մնաց անկատար. ինչպիսիք օրով կ'ընչէր Հայութեան բերած նպաստը արեւելքի մէջ

քրիստոնէութեան և ասով իրենց իսկ հաւատքին պաշտպանութեան գործին, կ'ընչէր մէջ ուրիշ ազգերու ևս լատինացման պատճառ կը նկատէ խաչակրութիւնները, ցոյց տալով նոյն ատեն զոյգ զոր Հայ Եկեղեցւոյ կատարեց այդ միջոցին պահուհամար ազգը՝ օտարաւոր կորուստէ մը։ Կ'ընչէր Հայութեան մէջ յառաջ եկած իբրեւ կորստաբերական վերջին երեւոյթ կը խօսի նաեւ Հայ բողոքականութեան վրայ. կը զիտէ թէ Ամիրիկացիք այդ մասին աւելի իրական յաղողութիւններ ձեռք բերին, որովհետեւ Հայութեան մօտեցան ոչ թէ անոր Եկեղեցւոյն դէմ յարձակումի ճամբով, այլ կրթական և բարեսիրական ձեռնարկներով։ Զանց չընեն սակայն դիտել նոյն ատեն որ այդ մարզին մէջ ալ բողոքականութիւնը այնքան պիտի չյառաջանար, եթէ ժամանակին կաթողիկոսները, Քէյֆսիգեան մասնաւորաբար, գիտցած ըլլային ուղղութիւն տալ ժողովուրդին բնագրական արամադրութիւններուն այդ մասին։ Ու, անգրագաւորով հակառակ այդ ամէնուն՝ կ'ընչէր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ մանաւանդ Հայ Եկեղեցւոյ ունեցած պայծառ կայութիւնը, իրաւամբ զանց կը համարի արդիւնք ներկայութեանը աւստրալիական քահանաներու գիտակից խումբի մը։ Իրականութիւն՝ որ զինքը կը տանի կանամբի քահանայութիւնը իր նախկին բարձրագոյն հանելու միշտ ալ իրեն սիրական տեսութեան։

Երրորդ զուխը ամբողջովն նուիրուած է կ'ընչէր կաթողիկոսութեան, զոր նկատի կ'աւանջ իր երկու ուրոյն շրջաններուն մէջ. նախ Գրիգոր Բ. Վկայաւեցին մինչև Գրիգոր Մուսարէկեան (1065-1440), երբ դեռ Աթոքը ընդհանրական էր, և յետոյ՝ Մուսարէկեանէն մինչև մեր օրերը, մասնաւոր կաթողիկոսութեան իր զիրքին մէջ։ Համառօտիւ նկատի կ'աւանջ առաջինին կարեւորութիւնը՝ օստմնաւորեալ առատութեան, իմացական բարգաւաճման, զրական ընդհանրականութեան, զրութեան՝ նկարագրութեան՝ երաժշտութեան արուեստներու զարգացման, լեզուագիտութեան մշակման և արքունիքի մէջ մտաւորական կեանքի բնաւորած ուղղութեան տեսակէտով. ու այդ ամէնը կը համարի հետեւանք քաղաքական բարձր վիճակի և Պե-

տուութեան և Եկեղեցւոյ սերտ համագործակցութեան, և այդ իսկ պատճառաւ այդ չըջանին նսսմ վախճանը կը վերադրէ հայ պետական կեանքի շինարարին կրիկեան օտանաններէն ներս: Երկրորդ մասին մէջ կը ծանրանայ էջմիածնի և Սիւրի Թոթոնեւրոն յարաբերութեանց վրայ: Կը խոստովանի թէ այդ յարաբերութիւնները ընդհանրապէս սիրալիր չեն եղած, բայց դիտել կուտայ նոյն ոտեն թէ, հակառակ ասոր, անոնք ինչ ինչ պարագաներու մէջ փոխադարձապէս ըմբռնած են իրարու կարեւորութիւնը: Ու կը խորհի որ եթէ հասկացողութեան այդ ոգին ընդ միշտ տիրական մնար երկուքին մէջ ալ, ոչ Նիկողոս (Կիրակոս Գ.) և Մկրտիչ Քէշիսեհեան պիտի գործած ըլլային ցաւալի սխալներ, և ոչ Գէորգ Գ. պիտի մղուէր տարապարտ ձգտումներու: Ետեւութիւններ որոնց յետոյ ևս, մինչև ոտեն մը՝ չափով մը կստնած մնաց ինք, և որուն մէջ եթէ կան արդարեւ ճշմարիտ կողմեր, աւելի մեծ չափով կոյ սակայն նաև ծննդավայրի զգացումէն տարուած մտայնութեան մը օւթգնութիւնը:

Ոչ ոք կրնայ անշուշտ ուրանալ Օտեանի ծանօթ խօսքին արժէքը: ոչ ոք պէտք է դարձիւ մերժէ որ Սիւս, փոխառակ՝ յաշտ Սահմանադրութեան՝ ռազմնորդ-կաթողիկոսութեան («Մէրխասս կաթողիկոսը») ձեւին մէջ պարտաւնդանելու, եթէ վարչական և թեմական աւելի լայն իրաւասութիւններ վայելէ՝ միշտ Պոլսոյ ազգային հակակշիռին ներքեւ, ապահովարար շատ աւելի արդիւնաւոր գործունեութեան մը պիտի կարենար թուիլ: Բայց, միւս կողմէ, չենք կրնար սոսնալ պատմական շատ յայտնի ճշմարտութիւնը թէ էջմիածնի Մայր Աթոռն էր որ, ազգային իրազարծութեանց հետեանքով «Ճեղհաբար» փոխադրուած էր Կիլիկիա: Ու 1441ին վեւրագործու առ իր բուն կայանը՝ երկու պատճառներով. նախ՝ որովհետև այլ եւս գոյութիւն չունէին այն շարժառիթները, որոնք իբր չորս դար առաջ բանաւոր դարձացած էին այդ տեղափոխութիւնը. երկրորդ, որովհետև՝ Ռուբինեանց վախճանէն բաւական առաջ և վերջը մասնաւոր՝ Հայրապետական Աթոռը Կիլիկիոյ մէջ, թէ՛ օտարամէտ հակումներով և թէ՛ թուրքերոյ այն ատենի ներքին կեանքէն անբաւարար

ժան բարքի տգեղութեանց պատճառաւ այնքան յառաջացած էր ալլասերութիւնաւորութիւն վրայ որ, զայն իր տեղը վերադարձնելու համար արեւելեան վարդապետներու թափած ճիշդ ազգային պէտք մը և արգարութեան պարտք մը գործած էր այլ եւս: Իսկ եթէ Մայր Աթոռը իր տեղը գործունելն հաքն ալ, տեղական պահանջից ստիպողութեամբ Կիլիկիոյ մէջ մնաց դարձեալ կաթողիկոսական աթոռ մը, պէտք էր մնար անիկա հոն մասնաւորապէս և տեղական կարիքներէ ծնունդ առած աթոռի մը ամփոփ գիրքին մէջ լոկ, և ոչ թէ «հաստատել առ հաստատ» յաւակնութիւններով, ինչպէս եղաւ յաճախ. զի Եկեղեցւոյ գործութիւնը միակ զլուխի մը և անոր ստորադասակ զործոններու ներդաշնակութեան մէջ կ'իրականանայ:

Բայց այս նկատողութիւնները մենք տողեցնելէ հետ 40 տարիներ առաջ ընդ աղօտ յայտնուած կարծիքի մը առթիւ միայն. կարծիք՝ զոր յետոյ ԲԱԿ ինքն իսկ ուղղեց ընդհանրական Հայրապետութեան հանդէպ ցոյց տուած իր ուղղադատ եւ խղճամիտ ընթացքովը:

(Շարունակելի)

(3)

Գ.

ԳԱՀԻՐԷԷԷ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻԻ ՄԸ,
ՈՐ ԶԱՅԱԻ Բ. ՕՐԸ Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ
Ս. ՅԱԿՈԲՆԱՆՑ ՏԱՄԱՐՆԱ ՍԷՃ

Մեկ լեռնէն միւս լեռը միւս վիմը խոր է, Երբ դարեհուն օյմն է որ զայն քի փոռէ: Բայց մի՛ նայիր գուն վար, ուղղեալ Երկինք, Զոր անոնց վրայ կամուռը կապեր է Տեմ իմ: Ակրթբարբի մը մեզ ճանաչող լոյսին Կր փոխանցուի, ճես, մեկնէ ի՛նչպէս միւսին:

Երբ սիրսն ամբիժ է, գերդ Երկինքը կապոյտ, Խիղճն երբ խալաղ է գերդ լուսնեակը անոյթ, Հինը նորէն բաժնող խրթոցն է՛ն անեղ Կր լեցնէ սերը՝ Բաղբոլեքեամ սրբազեղ, Ու հոգեխառն Հաղորդութեան Սրկինքն Մեզ կը ձուլուին իրարու հետ նորն ու հին:

